

dr hab. Paweł Zarychta
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Instytut Filologii Germańskiej

Recenzja rozprawy doktorskiej pani mgr Claudii Schwierczinskiej

pt. *Das literarische und musikalische Selbstbild von Fanny Hensel, geb. Mendelssohn*

**(dysertacja napisana pod kierunkiem pani prof. dr hab. Renaty Dampc-Jarosz;
Katowice 2023, 265 s.)**

„Kobiety stały się w naszej literaturze potęgą; podobnie jak Żydów spotyka się je na każdym kroku”¹ – tymi słowami niemiecki historyk literatury Robert Prutz konstataował w 1858 r. fakt ogromnej przemiany, jaka dokonała się na rynku literackim, ale i szerzej kulturalnym, tak Niemiec, o których tu mowa, jak i Europy. Oto w pierwszych dekadach XIX w. w domenie zarezerwowanej tradycyjnie wyłącznie dla mężczyzn i mniej lub bardziej świadomie przez nich strzeżonej daje się zaobserwować coraz większą aktywność i obecność twórczyń, które coraz śmielej i wyraźniej zaznaczają swoje społeczne, edukacyjne i artystyczne aspiracje, a jednocześnie poszerzają spektrum własnej działalności, co z kolei inicjuje wielki ruch emancypacyjny ze wszystkimi jego konsekwencjami dla współczesności. Ta działalność kobiet-twórczyń u progu XIX w. cieszy się nieustającym zainteresowaniem badaczy i badaczek w obszarze niemieckojęzycznym najpóźniej od epokowej pracy *Schriftstellerinnen der Romantik. Epoche – Werke – Wirkung* prof. Barbary Becker-Cantarino z 2000 r. I choć w ostatnich dekadach powstało wiele rozpraw podejmujących albo zbiorczo aspekty takie, jak autorstwo, emancypację i edukację kobiet, tudzież indywidualny dorobek pisarek czy artystek tzw. „czasu siodła”, to wciąż pozostają znaczące luki, które wymagają uwagi naukowców. Dowodem na to może być przedłożona do recenzji rozprawa mgr Claudii Schwierczinskiej pt. *Das literarische und musikalische Selbstbild von Fanny Hensel, geb. Mendelssohn*. Młoda Badaczka czyni zatem bohaterką swych dociekań znaną kompozytorkę doby romantycznej, ale i pisarkę, podejmując przy tym dociekliwą i jakże udaną próbę odpowiedzi na pytanie o to, czy i na ile twórczość literacka oraz muzyczna siostry Felixa Mendelssohna-Bartholdy’ego była dla niej drogą do autoprezentacji i samorealizacji poprzez sztukę.

Wychodząc od tego głównego pytania mgr Schwierczinska podzieliła swą pracę na dwie zasadnicze części, a te z kolei na cztery rozdziały główne poprzedzone obszernym wstępem, zakończone podsumowaniem wniosków i uzupełnione o szczegółową bibliografię oraz wielostronicowy aneks z tekstami literackimi i zapisami nutowymi kompozycji Fanny Hensel.

We wstępie Doktorantka wyjaśnia konieczność podjęcia swych dociekań, wskazując na rozprawy monograficzne i artykuły poświęcone twórczości tej niemieckiej kompozytorki żydowskiego pochodzenia. Już sam tytuł jednej z pierwszych biografii Hensel autorstwa Françoise Tillard z 1990 r., w której tytule mowa jest o „niedocenionej siostrze” i jej „późnym

¹ Robert Prutz: *Die deutsche Literatur der Gegenwart*. Bd. 2: 1848–1858. Leipzig 1870, s. 249.

odkryciu”, sygnalizuje deficyt dotychczasowego zainteresowania postacią artystki, a także pozwala założyć, że dysertacja rzeczywiście jest jednym z istotnych przyczynków, które mają ten deficyt likwidować. Doktorantka oczywiście wskazuje późniejsze monografie (Bartsch, Schleuning, Todd), słusznie podkreślając jednak, że podejmowały one inne aspekty niż te, które stoją w centrum zainteresowania przedłożonej rozprawy, przede wszystkim jednak nie czyniły one tematem paralelizmu między twórczością literacką i muzyczną Hensel jako sposobów wyrazu emocji, afektów i przeżyć, a także środków do artystycznej autoprezentacji na zewnątrz.

W kolejnych akapitach mgr Schwierczinski informuje o doborze metody, czy raczej perspektyw teoretycznych, z jakich zamierza spoglądać na analizowaną twórczość siostry Mendelssohna. Jako porządkujący przyjęto przy tym model Inge Stephan, zgodnie z którym koncepcje genderowe należy każdorazowo czytać na tle tendencji w historycznym rozwoju społeczeństw, kultur, ale i konwencji gatunkowych. Jeśli idzie o perspektywę muzykologiczną, zaproponowano z kolei zestaw pojęć opracowanych przez Jacoba Gottfrieda Webera. Doktorantka udanie dowodzi, dlaczego dokonała takiego wyboru, podkreślając jednocześnie, że perspektywy teoretyczne są dla siebie komplementarne. Rozdział wprowadzający zamyka krótkie omówienie struktury pracy i treści jej poszczególnych rozdziałów.

Około kolejnych osiemdziesiąt rozprawy mgr Schwierczinskiej można uznać za swoistą, obszerną i wielowątkową kontekstualizację twórczości literackiej i muzycznej Fanny Hensel. Część tę podzielono przy tym na dwa rozdziały. Pierwszy z nich ma charakter bardziej ogólny. Odwołując się do bogatej literatury przedmiotu, Doktorantka kreśli pejzaż historyczny, społeczny i kulturowy, na którego tle należy czytać i interpretować teksty/utwory z drugiej części pracy. Autorka rozprawy wychodzi od ogólnych informacji o sytuacji kobiet po roku 1800, wskazując na uwarunkowania prawne, obyczajowe, kulturowe i edukacyjne, które nie tylko zapewniały mężczyznom rolę zdecydowanie uprzywilejowaną, ale także sprawiały, że ambitne i dążące do uznania ich talentów oraz umiejętności kobiety, często nie miały nawet szansy zaprezentowania ich szerszej publiczności z uwagi na istnienie swego rodzaju genderowego monopolu. Stąd mgr Schwierczinski słusznie naświetla drogę, jaką kobiety zmuszone były przebyć, by dokonać swistej transgresji ze sfery wyłącznie prywatnej do sfery publicznej. Dokonywało się to, jak sprawnie dowodzi Doktorantka, najpierw poprzez rudymetarne kształcenie prywatne, które z kolei pozwalało na uczestnictwo w życiu intelektualnym najpierw poprzez lekturę, następnie poprzez animację życia salonowego, a następnie poprzez przełamywanie barier mentalnych i instytucjonalnych i coraz częstsze oraz bardziej widoczne próby uczestnictwa w rynku literackim czy muzycznym na prawach zbliżonych do tych, jakie przysługiwały niejako „z natury” mężczyznom. Jako przykłady tak aktywnych i zaangażowanych twórczyń autorka rozprawy wielokrotnie przytacza Bettinę von Arnim, Sophie Mereau-Brentano oraz Rahel Varnhagen de domo Levin. Jako szczególną drogę do uznania autorstwa, czy lepiej autorskości, ale i medium wyrazu kobiet mgr Schwierczinski omawia epistolografię – zarówno tę prywatną, jak i fikcjonalną, której przejawem była szeroko rozpowszechniona moda na powieści epistolarne. Pod koniec tej części doktorantka pokrótce dowodzi ponadto, że ograniczenia genderowe znane z rynku literackiego, tym wyraźniej i często o wiele dotkliwiej uderzały w kobiety próbujące swych sił, jak Hensel, na niwie muzycznej.

Drugi rozdział w tej części rozprawy to już obszerny szkic historyczno-biograficzny, w którym poznajemy protoplastów Fanny Hensel z Mosesem Mendelssohmem na czele oraz drogę do uznania tudzież asymilacji w społeczności głównie Prus na przełomie XVIII i XIX stulecia. Osobny rozdział poświęca mgr Schwierczinski relacjom Fanny Hensel ze słynnym bratem Felixem. Ten fragment pracy jest o tyle ciekawy, że poza wymienionymi wcześniej ograniczeniami społecznymi i obyczajowymi dokumentuje on uwarunkowania i bariery rodzinne mające wyraźny wpływ na swoistą predestynację utalentowanej autorki i kompozytorki do pozostawania w cieniu święcącego kolejne triumfy brata. Doktorantka słusznie dowodzi, że choć rodzeństwo miało stale bardzo serdeczne relacje i wzajemnie się wspierało także na niwie artystycznej, to Felix Mendelssohn był także tą osobą, która niechętnie spoglądała na publiczną aktywność siostry, czy wręcz powstrzymywała ją przed publikacją kompozycji. Dla przeciwwagi autorka rozprawy zamieszcza obszerny podrozdział poświęcony związkowi Fanny z narzeczonym, a po latach mężem Wilhelmem Heinsem, a także działalności salonowej kompozytorki.

Wraz ze stroną 97 i rozdziałem trzecim rozpoczyna się druga, zasadnicza część rozprawy mgr Schwierczinskiej, a jej charakter zmienia się z kontekstualizującego na bardziej analityczny. Przedmiotem stają się zapowiedziane w tytule pracy rozważania nad literacką autoprezentacją Hensel w świetle jej wydanej drukiem diarystyki. Także i tu Doktorantka stara się osadzić dzienniki kompozytorki w kontekście literatury kobiecej epoki, przytaczając przykłady tego typu twórczości spod pióra m.in. Henriette Herz i Rahel Varnhagen. Kolejne podrozdziały poświęca autorka analizie postawy Hensel i przyjmowanych przez nią ról wobec świata zewnętrznego. Te akapity pracy uporządkowano według jasnego konceptu, zgodnie z którym kompozytorka jawi nam się najpierw w roli córki. Doktorantka uwypukla tu zwłaszcza niełatwą relację z ojcem, czego wyraz Hensel daje w wielu miejscach swej diarystyki. Logicznym pendant do tej relacji są stosunki kompozytorki z bratem oraz narzeczonym, a później mężem i obraz wyłaniający się z zapisków autobiograficznych. Mgr Schwierczinski przytacza tu liczne wyimki z dzienników Hensel, dokonując ich analizy z perspektywy genderowej i ukazując samopozostawanie autorki w każdorazowej z tych ról. Podobnie analizowana jest diarystyka kompozytorki pod kątem obrazowania jej publicznej aktywności na niwie salonu, a także uwidaczniania się jako autorki, kompozytorki i dyrygentki. Osobny podrozdział poświęcono ponadto analizie ocalałego dziennika podróży z 1845, jaką Fanny Hensel odbyła do Włoch. Ostatnią część tego rozdziału poświęca Doktorantka życiu wewnętrznemu Fanny Hensel i jego obrazowi w egodokumentach. Przeanalizowano tu pokrótce wypowiedzi kompozytorki o religii, przyrodzie i wreszcie o sobie samej.

Zgodnie z zaproponowanym planem badawczym rozdział czwarty poświęca mgr Schwierczinski twórczości kompozytorskiej Fanny Hensel jako drogi do osobistej samorealizacji, ale i autoprezentacji. Także i te akapity otwiera krótka ogólna charakterystyka utworów muzycznych Hensel i głównych kolei ich recepcji. W kolejnym kroku Doktorantka przypomina główne etapy rozwoju muzycznego siostry Mendelssohna, by następnie z dużą zręcznością przejść do omówienia i analizy wybranych utworów na czele z cyklem *Rok*, a także kompozycji muzycznych do tekstów literackich autorstwa m.in. Heinricha Heinego, Johanna Wolfganga Goethego czy Josepha von Eichendorffa. Autorka rozprawy, odwołując się do terminologii literaturoznawczej i muzykologicznej, sprawnie wskazuje na paralelizmy

między semantyką utworów i ich transpozycjami muzycznymi. Co istotne, udaje się też Doktorantce osadzić te konkretne kompozycje w kontekście biograficznym i wykazać, że także, a może zwłaszcza, ta dziedzina twórczej aktywności Hensel była najlepszym sposobem jej indywidualnej samorealizacji.

Pracę zamyka sprawne podsumowanie wniosków i bardzo obszerna bibliografia przedmiotu. Bez wątplenia istotnym uzupełnieniem pracy są aneksy z tekstami utworów, do których Hensel komponowała muzykę, a także ich zapisy nutowe.

Taki układ dysertacji nie budzi zastrzeżeń. Struktura jest klarowna, uporządkowana, kolejne rozdziały i podrozdziały wzajemnie się uzupełniają lub są logicznymi konsekwencjami wcześniejszych rozważań. Łatwo też dostrzec powiązania między pierwszą i drugą zasadniczą częścią rozprawy, co utwierdza w przekonaniu, że Doktorantka bardzo dobrze panuje nad koncepcją pracy. Jeśli rodzi się jakaś wątpliwość, to ewentualnie odnośnie do proporcji między pierwszą częścią kontekstualizującą, a drugą analityczną. Wydaje się, że ta pierwsza część wypada nieco zbyt obszernie, a część informacji, które powracają i tak np. przy okazji tła biograficznego w części drugiej, mogła zostać tym samym ograniczona. Z drugiej strony, jak głosi niemieckie powiedzenie „doppelt hält besser“.

Jeśli idzie o warstwę merytoryczną dysertacji, także i ją należy ocenić zdecydowanie pozytywnie. Oto mamy bowiem do czynienia z rozprawą, z której wyłania się nie tylko całościowy obraz biografii i twórczości Fanny Hensel, szkicowany z perspektywy genderowej i pod kątem udokumentowania ról kompozytorki, jakie ta przyjmuje w swojej diarystyce i którym daje wyraz swą twórczością muzyczną. Narracja naukowa prowadzona jest przy tym w sposób klarowny i spójny, co czytelnikowi pozwala z łatwością podążać za kolejnymi wątkami argumentacji. Dysertacja dowodzi, że mgr Schwierczinski biegle opanowała warsztat naukowy zarówno od strony merytorycznej, jak i formalnej. Trudno nie wyczuć zaangażowania oraz pasji, ale i wyraźnej sympatii, z jaką autorka obdarza bohaterkę swoich dociekań. Czasem można wręcz odnieść wrażenie, że Doktorantka aż za nadto utożsamia się z siostrą Mendelssohna, nieraz przyjmując jej punkt widzenia, czy wręcz pisząc z perspektywy Hensel – przykładem może tu być podrozdział poświęcony refleksji religijnej kompozytorki (3.3.3.2), który mgr Schwierczinski zatytułowuje „Bóg”, zamiast sensowniej „Religia”, a następnie pisze, jakby wcielając się w swą bohaterkę, że w trakcie podróży Bóg wszędzie towarzyszył Hensel. Ten wyraźnie skrócony dystans badaczki wydawał mi się niejaką wadą tej pracy. Po rozważeniu pozwolę sobie jednak stwierdzić, że mgr Schwierczinski taką konstrukcją swej narracji mniej lub bardziej świadomie unaocznia, że nieznaczące przekroczenie ram i zasad naukowego obiektywizmu może być uzasadnione, jeśli chodzić ma nie tyle o rzeczowe naświetlenie jakiegoś „przedmiotu” badań, co raczej o postawienie w centrum zainteresowania „podmiotu”. A z takim przypadkiem mamy tu do czynienia, bo przecież tematem dysertacji są właśnie usilne starania Fanny Hensel o uznanie jej podmiotowości twórczej i jej przejawy tak w egodokumentach, jak i utworach muzycznych. Mimo to wydaje się, że w przypadku druku dysertacji – a do tego serdecznie zachęcam, bo praca obok walorów naukowych, ma także wyraźny rys popularyzacyjny – należy część „identyfikacyjnych” sformułowań w mowie pozornie zależnej przereklamować tak, by wyraźniej oddzielone były perspektywy badaczki i przecież jedynie domniemane kompozytorki. Warto wtedy sięgnąć np. do dobrze sprawdzonego niemieckiego trybu

przypuszczającego i zaznaczania, że dany pogląd daje się wyczytać na podstawie konkretnych sformułowań w tekstach Hensel.

Skoro o dających się poprawić usterkach mowa, warto też w tym miejscu wyłuszczyć, że Doktorantka wprawdzie szkicuje we wstępie perspektywę metodologiczną, ale już w rozdziale analitycznym poświęconym diarystryce właściwie się do niej już bezpośrednio nie odwołuje, podążając raczej za samym tekstem dzienników i ich tematyką, czego dowodzą choćby przypisy w tym rozdziale. Mankamentu tego nie ma jednak – i należy to wyraźnie podkreślić – w rozdziale łączącym perspektywę literaturoznawczą i muzykologiczną. Najlepiej do głosu dochodzą tu umiejętności analityczne i precyzja wywodu Doktorantki. Z łatwością można dostrzec, że doskonale czuje się ona w analizie formalnej i semantycznej kompozycji muzycznych. Wypada mi tu jednak zrobić koncesję, że jako literaturoznawcy brak mi wykształcenia czysto muzykologicznego, by kompetentnie oceniać wypowiedzi Doktorantki w tym zakresie.

Na pochwałę zasługuje także strona formalna pracy. Język narracji jest bogaty i zróżnicowany, świadczy o doskonałej kompetencji i erudycji Badaczki. Nieliczne błędy typograficzne i stylistyczne należy poprawić przed oddaniem dysertacji do druku. Aparat naukowy jest bardzo obszerny, na 265 stronach znajdziemy ponad 550 przypisów, a szczegółowa i zróżnicowana bibliografia obejmuje 13 stron. Doktorantka przyjęła konwencję, by teksty źródłowe autorów i autorek innych niż Fanny Hensel zamieścić w literaturze sekundarnej. Nie jest to błąd, a kwestia wyboru jednego z uzusów, osobiście preferuję jednak raczej umieszczanie tekstów np. B. von Arnim czy C. Brentano w literaturze źródłowej.

Reasumując, rozprawa mgr Claudii Schwierczinskiej, napisana pod opieką naukową prof. dr hab. Renaty Dampc-Jarosz to cenny, nowatorski, a przede wszystkim udany przyczynek do poszerzenia wiedzy o literaturze i kulturze tzw. czasu siodła, zwłaszcza zaś o życiu i twórczości literackiej i muzycznej Fanny Hensel de domo Mendelssohn. Warstwa merytoryczna i formalna pracy dowodzi zaawansowanych kompetencji badawczych, ale i indywidualnej pasji Doktorantki, co już jest wartością samą w sobie. Nieliczne i wyszczególnione powyżej uchybienia nie umniejszają zdecydowanie pozytywnej oceny rozprawy.

Mając powyższe na uwadze, wyrażam przekonanie, że rozprawa mgr Claudii Schwierczinskiej pt. *Das literarische und musikalische Selbstbild von Fanny Hensel, geb. Mendelssohn* z powodzeniem spełnia wymagania określone w art. 13 ust. 1 ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki, i z pełnym przekonaniem wnioskuję o dopuszczenie jej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Kraków, 7 września 2023 r.